

प्रा. डॉ. किरण अमृत वारके

संशोधन मार्गदर्शक

भुसावळ कला, विज्ञान आणि पु.ओ. नाहटा महाविद्यालय भुसावळ

श्री. सरदार मधुकर ठाकरे

संशोधक विद्यार्थी

KBCNMU/11/Ph.D./Eco/719/2023

सारांश –

पर्यटन हा नेहमीच माणसाचा आवडीचा छंद राहिला आहे. परंतु अलीकडे पर्यटनाकडे उत्पादनाच्या दृष्टीने पाहिले जात आहे. दरवर्षी लाखो बेरोजगारांना या क्षेत्राच्या माध्यमातून रोजगार निर्मिती होत आहे. त्यामुळे व्यापारात वाढ होऊन एकंदरीत राष्ट्राच्या उत्पन्नात देखील भर पडत आहे. कोरोनासारख्या महामारीत जरी या पर्यटन क्षेत्रात मंदी आली असली तरी, या महामारीनंतर या क्षेत्राची गती पुन्हा पूर्वस्थितीवर पोहोचली आहे. भारताच्या GDP त एकूण ५ % ते ६ % पर्यंत पर्यटन क्षेत्राचे योगदान दिसून येत आहे. हे योगदान सन २०३१ पर्यंत ८ % पर्यंत पोहोचण्याचे अंदाज आहे. स्वदेशी आणि परदेशी पर्यटनामुळे शैक्षणिक, औद्योगिक, सांस्कृतिक, वैद्यकीय माहिती सोबतच राजकीय विचारांची देवाणघेवान होत असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगले संबंध प्रस्थापित होण्यास देखील मदत होत आहे.

मुख्य शब्द - भारतीय अर्थव्यवस्था, पर्यटन क्षेत्र, पर्यटक, योगदान.

प्रस्तावना –सुरुवातीच्या काळापासून म्हणजेच अश्मयुगातील भटकंती करणाऱ्या अगदी अश्मयुगीन काळापासून मानव हा एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी आपल्या मुलभूत गरजांसाठी प्रवास करत असल्याचे समजते. चाकाचा, अग्नीचा शोध व शेती करण्याची कला अवगत झाल्यानंतर माणूस एका जागी स्थिर झाला, नवनवीन आणि कुतूहलाच्या विषयाचा शोध घेण्यासाठी माणूस एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करू लागला. खलाशींनी सातासमुद्रापार प्रवास करून काही देशांचा व बेटांचा शोध लावल्याचे इतिहास सांगतो. येथूनच नंतर व्यापाराची सुरुवात झाल्याचे समजते. विशिष्ट देशात घेतले जाणारे व आवश्यक असे उत्पादन जागतिक बाजारपेठेत जलमार्गाने आयात-निर्यात केले जाऊ लागले. त्याचबरोबर त्या देशातील संस्कृती, चालीरीती, आणि विचारांची देवाणघेवाण देखील त्यासोबत आदानप्रदान होऊ लागली. पर्यटन क्षेत्र हे अलीकडच्या आधुनिक काळामध्ये एक महत्वपूर्ण असे उत्पन्नाचे साधन बनलेले आहे. अधिकतर राष्ट्र हे पर्यटनाला अधिक चालना देऊन आपल्या उत्पन्नात देवसेंदिवस वाढ करतांना दिसून येत आहेत. यामुळे देशात गंगाजळी येण्यास मदत होते. या गंगाजळीमुळे देशातील दरडोई व एकूण उत्पन्नात अनुकूल वाढ होण्यास मदत होते. त्याचबरोबर चलन स्थिरता, व्यापार, आंतरराष्ट्रीय संबंध टिकून राहण्यास देखील मदत होते.

भारतात पर्यटनाचे विकास अधिक व्हावे म्हणून १ मार्च १९५८ रोजी वाहतूक मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली. व १४ मार्च १९६७ मध्ये स्वतंत्र पर्यटन व नागरी वाहतूक मंत्रालयाची स्थापना केली गेली. यामुळे पर्यटन उद्योगाला अधिक गती प्राप्त झाली.

१). पर्यटन - 'पर्यटन' हा आधुनिक शब्द १३ व्या शतकात प्रचलित झाला. या शब्दाचा अर्थ "एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे व विशिष्ट कालावधीनंतर मूळ ठिकाणी परत येणे."

म्हणजेच माणसाने आपल्या वास्तवाचे ठिकाण हे ठराविक कालावधीसाठी सोडून इतरत्र अल्पकालावधीसाठी स्थलांतर करणे होय.

जागतिक पर्यटन संघटना – या संघटनेने ४ मार्च १९९३ रोजी पर्यटनाची व्याख्या करत असे म्हटले आहे की, "एखादी व्यक्ती आपल्या वास्तव्याच्या ठिकाणापासून दुसऱ्या स्थळी सलग १ वर्षापेक्षा अधिक काळ न राहता आराम, आद्योग किंवा इतर कामासाठी भ्रमंती किंवा प्रवास करतो त्या सर्वांचा समावेश पर्यटनात होतो.

२) पर्यटक – पर्यटनात 'पर्यटक' हा एक महत्वाचा घटक मानला जातो. पर्यटनात पर्यटक नसला तर पर्यटनाची प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही. पर्यटकाविषयी काही संस्था व तज्ञांनी पुढीलप्रमाणे व्याख्या केलेल्या आहेत.

शब्दकोश – "जो आनंद उपभोगण्यासाठी प्रवास करतो तो पर्यटक होय."

संयुक्त राष्ट्र संघटना (१९४५), "एखाद्या देशात २४ तासांपेक्षा जास्त आणि कायमस्वरूपी वस्ती न करण्याच्या हेतूने ६ महिन्यांपेक्षा कमी वास्तव्य करणारी व्यक्ती म्हणजे पर्यटक होय.

३). पर्यटनाचे प्रकार – ऐतिहासिक पर्यटन, सांस्कृतिक पर्यटन, धार्मिक पर्यटन, शैक्षणिक पर्यटन, कृषी पर्यटन, वैद्यकीय पर्यटन, देशांतर्गत पर्यटन, परदेशी पर्यटन

४). पर्यटनाचे महत्व –

१. गंगाजळीत होणारी वाढ – पर्यटनाचा सर्वात महत्वाचा फायदा म्हणजे देशात मोठ्या प्रमाणत परकीय चलन येण्यास सुरुवात होते. म्हणून देशाच्या गंगाजळीत वाढ होऊन अर्थव्यवस्था बळकट होण्यास मदत होते.

२. व्यापारात होणारी वाढ – पर्यटनाच्या ठिकाणी गेल्यावर माणूस आपल्या आवडीच्या वस्तू व सेवांवर मनमुराद खर्च करून आपले समाधान शोधत असतो यामुळे तेथे असलेल्या विविध दुकानदारांना त्याचा फायदा होतो. व एकंदरीत व्यापारात वाढ होण्यास मदत होते.

३. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य प्रस्तापित होण्यास मदत –पर्यटनाच्या माध्यमातून एका देशातून माणूस दुसऱ्या देशात जात असल्याकारणाने देशादेशांमधील असलेले मतभेद नष्ट होण्यास मदत होते. त्याचबरोबर विविध देशांच्या चालीरीती, संस्कृती, शैक्षणिक विचारांची देवाणघेवाण होण्यास मदत होते.

४. बेरोजगारी कमी करण्यास मदतगार – पर्यटनाच्या माध्यमातून विविध वस्तू आणि सेवांची देवाणघेवाण होते. यासाठी मोठ्या प्रमाणावर मानवी श्रमाची आवश्यकता असते आणि यातूनच नवीन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. व देशातील बेरोजगारी कमी करण्यास पर्यटन मदतगार ठरत आहे.

५). भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात पर्यटन क्षेत्राचे योगदान –भारतात दरवर्षी जवळपास १० दशलक्षच्या आसपास शैक्षणिक, सामाजिक, धार्मिक, व्यावसायिक अशा विविध हेतूंनी पर्यटक दिल्ली, आग्रा, मुंबई, चेन्नई, या महत्वाच्या शहरात येतात. या ठिकाणी आंतरराष्ट्रीय विमानतळ उपलब्ध आहेत. त्याचबरोबर भारतातील महाराष्ट्र, राजस्थान, मध्यप्रदेश, उत्तराखंड, गोवा या राज्यांना प्रामुख्याने भेटी देत असतात. हवाई मार्गाने ९७.९%, भूमार्गाने १.७% तर जलमार्गाने ०.४% पर्यटक भारतात येतात.

२०२१ मध्ये भारताच्या GDP च्या ५.८% उत्पन्न पर्यटन क्षेत्राने केले होते. व ३२.१ दशलक्ष नोकऱ्यांची निर्मिती केल्याचा अंदाज आहे. २०३१ पर्यंत या क्षेत्राची वार्षिक ७.८% दराने वाढ होऊन ती ३३.८ लाख कोटी होण्याची शक्यता आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्था आणि पर्यटन क्षेत्र –

अ.क्र.	वर्ष	पर्यटकांची संख्या (%मध्ये)	भारतीय पर्यटनावरील उत्पन्न(कोटीरु.)	भारतात सर्वाधिक पर्यटक या देशातून येतात.
१.	२०१९	१०.९३%	२,१०,४६७	USA
२.	२०२०	२.७४%	९५,७३८	Bangladesh
३.	२०२१	१.५२%	६३,९७८	UK
४.	२०२२	६.४४%	१,६९,९१७	Canada
५.	२०२३	९.५२%	२,३१,९२७	Nepal

(i) Source- Bureau of Immigration, Gov. of India. (ii) Ministry of Tourism, Govt. of India for 2023 & 2024.

निष्कर्ष –

१. पर्यटन क्षेत्र हे दिवसेंदिवस गतिमान होत आहे.

२. पर्यटन क्षेत्राचे भारताच्या GDP त महत्वाची भूमिका आहे. यामुळे भारताला आयात-निर्यातीवरील समस्या सोडविण्यात मदत होत आहे.

३. पर्यटन क्षेत्रामुळे बेरोजगारी सारख्या समस्यांवर काही प्रमाणत नियंत्रण आणता येत आहे.

४. पर्यटन क्षेत्राला चालना दिल्यामुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक मजबूत होण्यास मदत होत आहे.

संदर्भ –

१. देसले किरण, स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र-२, दिपास्थंभ प्रकाशन जळगाव, २०२१

२. पाटील बी. पी, भारतातील प्रवास आणि पर्यटनाचा इतिहास, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, २०२०.

३. पर्यटन : आज आणि उद्यासाठी!, महाराष्ट्र पर्यटन धोरण-२०२४, पर्यटन विभाग, महाराष्ट्र शासन.

४. Ministry of Tourism Government of India Statistics Report 2023